כ"ד טבת

שומר ה"אוהל"

– לדמותו של הרה"ח ר' יוסף גאנזבורג הי"ד, שהיה שומר ב"אוהל" כ"ק אדמו"ר הזקן נ"ע, בעשרים השנים תרפ"א – תש"א –

מאת מ. אלקנה

זכרונותיה של הבת הבכורה שפרה, כיום בת 72, יקרים לה. היא כבר הספיקה לרשום אותם לעצמה במחברת, "אבל לכבוד היאהרצייט של אדמוה"ז אני מוכנה לספר אותם עוד פעם". ואז היא שואלת: "לספר רק על שמירת האוהל או על כל החיים בבית אבא?" ואנחנו מציעים – גם על זה וגם על זה.

היא מדברת אידיש, ולהלן תרגום דבריה:

"המצב הכלכלי בבית היה בכי רע. אבא שהיה חניך 'תומכי־תמימים' ו־"א חסיד מיט די ביינער", לא היה מוכן בשום־אופן לעבוד בעבודה שדרשה ממנו להתחייב לעבוד גם בשבת־קודש, ומאחר שעבודה אחרת לא היתה בהאדיטש, קיבל את משרת השוחט בעיירה. הבעיה היתה שמצבם הכלכלי של יהודי העיירה לא היה משופר והם יכלו להרשות לעצמם לשחוט לכל־היותר תרנגול לשבת – אך אבא שמח בחלקו גם מההכנסה הזעומה הזו, ובלבד שלא יצטרך לחלל ח"ו את השבת.

"מובן שמהשחיטה עצמה לא היתה למשפחה כל אפשרות להחזיק מעמד, אבל היתה לנו חצר מסביב לבית שגידלנו בה ירקות ועז חולבת שנתנה לנו חלב. גבינה עשינו בעצמנו, וכך הצלחנו איכשהו לשמור על כלכלת הבית. אנחנו הילדים למדנו להסתפק במועט משחר ילדותנו. אני זוכרת איך היתה נראית ארוחה בביתנו. ישבנו ליד שולחן עץ פשוט (על מפה לא חלמנו אפילו...) והדודה הגישה חתיכות לחם וחצאי כוסות חלב עז ומעט ירקות. אחי שלום דובער הי"ד, שהיה ילד פיקח במידה בלתי רגילה היה 'מתחכם' לקבל מהדודה מעט יותר מזון. כשסיים לשתות את החלב היה אומר "דודה, נשאר לי עוד קצת לחם" והכונה היתה שאם כן מגיע לו עוד קצת חלב. וכשסיים את הלחם לפני החלב היה אומר "נשאר לי קצת חלב"...

"כמו שאמרתי, אבא לא היה מוכן לוותר על יראת השמיים שלו בשום נקודה ולא שלח אותנו ללמוד בבית־הספר הממשלתי. בהתחלה הוא לימד בעצמו את שני האחים בבית, וכשגדלו קצת, שלח אותם ללמוד בישיבות בקיוב ובלנינגרד ואחר־כך גם בכותאיסי. בתקופות הפגרא בקיץ סבא היה נוסע לבקר אותם במקומות שבהם למדו, ומביא אותם לתקופה קצרה הביתה, כדי שניפגש ונחיה מספר שבועות כולנו ביחד.

"גם אותנו, הבנות, אבא לא רצה לשלוח לבית־ספר גויי, בתחילה שלח אותי ואת אחותי ללמוד בבית־ספר של הגוינט. הם לימדו שם באידיש, ושתינו היינו שם עד כיתה ה'. אחר־כך נאלצנו ללמוד בביה"ס הממשלתי במקום.

"פרט לשחיטה, אבא עסק גם באפיית מצות מחתרתית, ואני זוכרת שהוא היה מקדיש לכך כל שנה שבועות רבים – בעיקר לטיפול ב'שמורה', זאת־אומרת חיטה שנשמרת מהחמצה משעת הקצירה עד האפייה. הוא היה נוסע בעצמו לפקח על הקצירה ואחר־כך דואג בעצמו להכניס את החטים הקצורים בשקים מיוחדים אטומים למים, ואחר־כך מאחסן את השקים במחסן יבש.

"פרשה בפני עצמה היתה טחינת החיטים. אני זוכרת שהיו בבית שתי אבנים גדולות, אבני־ריחיים (שכב ורכב), כל שנה לפני פסח היה אבא מכשיר את הריחיים מחדש. זו היתה עבודה מאד קשה, כי אבן הריחיים היתה כבדה ביותר, וכדי להרים אותה הזמין אבא כמה מידידיו אשר במאמץ משותף הרימו את האבן. הם היו מנקים אותה מכל פירור של אבק (שמא התערב בהם משהו חמץ), ואחר כך היו מכשירים את הריחיים במים רותחים ומחזירים את האבן למקומה. רק אז היו הריחיים מוכנים לטחינת החטים. אז היה אבא מוציא את החטים מהשקים וטוחן אותם בשתי ידיו. מכיוון שהדבר היה כבר בתקופה הקומוניסטית (אני נולדתי בתרפ"א, 1921) והריחיים עשו רעש גדול, היינו צריכים להיזהר. היו תקופות שאנשים נכנסו לבתי־סוהר בגלל פחות מזה. חששנו מאוד שהשכנים ישמעו את רעש הטחינה ויבואו לראות מה אנחנו עושים

המלה 'אוהל' ריחפה תמיד בבית. לאבא היה ביטוי מיוחד לכך – 'דער הייליקער ארט' [=המקום הקדוש] ויכולת לשמוע אותו אומר את הביטוי כל יום כמה פעמים: 'איך דארף גיין אויפן הייליקן ארט'

איש חסיד היה ושמו הרה"ח ר' מנחם־מענדל הלל גאנזבורג. תשעה בנים ושתי בנות נולדו לר' מענדל־הלל. הבן הבכור הוא הרה"ח ר' יוסף שנולד בשנת תרנ"ה בעיירה ליד האדיטש (ליפובייי־דאלינה). בגיל צעיר שלח אותו אביו ללמוד בישיבת "תומכי תמימים" אשר בליובאוויטש הבירה. שם קיבל את חינוכו החסידי־פנימי.

לאחר נישואיו, בשנת תר"פ, עם מרת חיה בת הרה"ח ר' צבי הירש גורביץ, עבר לגור במקום מגורי חותנו – בהאדיטש. מאביו ר' מענדל־הלל שהיה שוחט, למד את אומנות הזביחה ונתקבל כשוחט בהאדיטש. בתחילה היה בהאדיטש שוחט נוסף, אך לאחר שהלה עזב את משרתו נשאר ר' יוסף כשוחט היחיד בהאדיטש עד מלחמת העולם השניה.

לר' יוסף נולדו שתי בנות ושני בנים: הבכורה שפרה, אחותה ליובה, ושני הבנים יצחק ושלום־דובער. כשמונה שנים לאחר נישואיו נפטרה זוגתו, מרת חיה, והוא נשא לאשה בזיווג שני את אחותה מרת הינדה, שילדה לו בת אחת שנקראה על שם אחותה – חיה. היא טיפלה בכל הילדים והילדות באהבה ובנאמנות.

עיסוקו החשוב ביותר, שראה בו שליחות ומצווה, היתה שמירת "המקום הקדוש" (ובלשונו "דער הייליקער ארט") – ה"אוהל" שבו נטמן כ"ק רבנו הזקן נ"ע ובית־הכנסת הסמוך לו. הוא התמיד בעבודת הקודש הזו עד שנורה ע"י הנאצים בקיץ תש"א.

הרה"ח ר' יוסף גנזבורג הי"ד

— והיה ברור שייתכן ויהיה גם מי שירוץ לשלטונות וילשין על אבא. כדי למנוע את הדבר, אבא היה טוחן כל יום שעה־שעתיים בשעות שרוב השכנים יצאו לעבודה, ועד שגמר את הטחינה היו עוברים ימים רבים.

"גם האפיה עצמה נעשתה בביתנו. אבא התקין בבית, לשם כך, תנור מיוחד, וכולנו, כל בני המשפחה, היינו עסוקים באפייה. אמא היתה לשה את הבצק, אנחנו, הבנות, היינו מרדדות אותו למצות, הבנים היו מחררים בהן את החורים ואבא היה הרודה, הוא המכניס את המצות לתנור והמוציא אותן במירדה.

"עוד לפני־כן אבא היה מנקה בבית חדר מיוחד, וכשהמצות היו מוכנות היינו אורזים אותן ומכניסים לאיחסון בחדר, עד המשלוחים.

"על פעולת המשלוח היה אחראי הסבא. אחת לכמה ימים היה לוקח מספר חבילות־מצות לבית הדואר ושולח אותן למקומות שונים של אני"ש בכל רחבי רוסיה, כמו מוסקווה, קיוב, חרקוב, לנינגרד ועוד. בכל חבילה הוא היה משנה את שם ומען השולח, כדי שלא יחשדו בנו. לא פעם סבא היה נשאל ע"י פקיד הדואר מי האדם ששולח כל־כך הרבה חבילות, וסבא היה מסביר שהוא איש זקן שאינו מסוגל כבר לעבוד במפעל, ולכן הוא מתפרנס מעבודות שליחות, בין שאר השליחויות הוא לוקח מאנשים גם חבילות ושולח אותן בדואר. כך הוא משתכר מכל אחד כמה קופייקות. אם ה'הסברי' התקבל או לא אינני יודעת, אך עובדה שהמצות נשלחו, וקיבלנו ידיעות שהן הגיעו לתעודתן. זמן קצר אחרי כן היו החסידים שולחים לאבא את תמורתן כפי רצונם. אבא לא נקב אף פעם מה הסכום שיש לשלם ומשום כך תמורה זו לא היתה מרובה, והיא שיפרה אך במקצת את כלכלת הבית, ולפעמים גם זאת לא...

"אני זוכרת שכל תקופת האפייה היתה מלווה כל שנה בהרבה התרגשות, אבל היו בה גם הרבה פחדים. כל שלב בהכנת המצה השמורה, היה בעצם עבירה חמורה על החוק, ופחדנו כהוגן שמא ניתפס בשעת מעשה.

"הפחד היה כפול. פחדנו שאבא ייאסר והשלטונות יאשימו אותו באחזקת מאפיה בלתי־חוקית ובעיקר בהפצת מצרכים דתיים ופעילות קונטרה־רבולוציונרית, אבל עיקר הפחד היה מפני החרמת הקמח והמצות — כי אם יחסלו את המאפיה והמצות, מניין יהיה לחסידים בכל אותם מקומות מצה 'שמורה' לפסח?

אחד החסידים מדליק נר בי"אוהלי"

■ ■ ■

"עכשיו אני מגיעה לעיקר. עיסוקו החשוב ביותר של אבא — שבו ראה בעצם את תפקידו העילאי ביותר — היה ב'אוהלי'. הוא היה השומר והשמש של ה'אוהלי' — זאת־אומרת ה"אוהלי" שבו נטמן הרבי הראשון של חב"ד, רבי שניאור־זלמן נ"ע.

"האוהל היה מרוחק כשלושה קילומטרים מהעיירה ואבא היה פוקד אותו מספר פעמים בשבוע ודואג לנקיון המקום ולתיקונים הנצרכים. ממי קיבל את התפקיד אינני יודעת, כי הסבא ר' מענדל־הלל הרי לא התעסק בזה, גם לא הסבא ר' הירש. אבל מאז אני זוכרת את עצמי, אבא היה שומר על ה'אוהלי' בנאמנות ובמסירות בכל מזג־אוויר ובכל תנאי. אולי משום שאבא נוכח לדעת כי אין מי שמשגיח ודואג ל"אוהלי", לקח הוא זאת על עצמו.

"גדולים צדיקים במיתתם"

מספר הרה"ח ר' יעקב שי' גאנזבורג (ששמע מאחיו ר' יוסף, שומר האוהל):

פעם הגיע הרה"ח ר' יצחק הלוי הורביץ (ר' איצ'ה דער מתמיד) להאדיטש לקראת כ"ד טבת, כדי לעבור לפני התיבה, באוהל, ביום היאהרצייט. הקור היה גדול, השלגים מרובים, ומאחר שהאוהל נמצא מחוץ לעיירה (כשלושה קילומטרים) לא היה באוהל באותו יום מניין אלא תשעה אנשים בלבד.

כידוע, האוהל בהאדיטש מחולק לשניים ודלת מפרידה בין שני החלקים. בחלק הקדמי מצוי בית־כנסת שבו מתפללים בעיקר בימים הנוראים ובחלק האחורי שמעבר לדלת נמצא הציון הקדוש.

כשנוכח הרה"ח ר' יצחק לדעת שהזמן מתאחר ואין סיכוי שיגיע עשירי, הוא פתח את הדלת המפרידה בין שני חלקי האוהל וקרא לעבר הציון: "חז"ל אומרים 'גדולים צדיקים במיתתם יותר מבחייהם', על כן אנו מצרפים את רבנו הקדוש כעשירי למניין", ומיד עבר לפני התיבה, אמר את הקדיש דרבנן לפני הודו, התפלל ש"ץ כל התפילה ואמר ברכו וקדושה וכל הקדישים...

"המלה 'אוהלי' ריחפה תמיד בבית. לאבא היה ביטוי מיוחד לכך — 'דער הייליקער ארט' [=המקום הקדוש] ויכולת לשמוע אותו אומר את הביטוי כמעט בכל יום: 'איך דארף גיין אויפן הייליקן ארט', 'איך גיי אויפן הייליקן ארט', 'מארגין וועל איך גין אוייפן הייליקן ארט' (אני צריך ללכת, אני הולך, מחר אלך למקום הקדוש).

"הרבה פעמים אבא היה נסגר בחדר שלו וכותב 'פדיונות', ואז כולנו ידענו שאסור להפריע

אבא לקח את האחים שלי כדי שיראו את התלמידים שלמדו בעירנו במחתרת, ומאז היה אומר להם: 'תראו איך שהם (ה'תמימים') מתפללים, תראו את ההנהגה שלהם. כך צריך ילד יהודי להתנהג. כך צריך חסיד להתפלל'

לו. זה היה בעיקר אחרי שקיבלנו הביתה את הדואר.

"אנשים מכל רחבי רוסיה היו שולחים אלינו מכתבים, ובהרבה מהם היו מצורפים פ"נים ('פדיון־נפש') שהם כתבו. עם בקשה מאבא שיביא אותם ל'אוהלי' ויקרא אותם על הציון. היו גם כאלה שכתבו במכתבים את בעיותיהם בענייני פרנסה, בריאות, ילדים או עניינים אחרים; היו למשל הרבה בקשות רחמים וברכה על אבא או בעל שנעצרו ע"י המשטרה החשאית עם בקשה מאבא שינסח עבורם את ה'פדיונות' ואחר־כך יקרא אותם ב'אוהלי'. ב'אוהלי' עצמו היתה קופסא גדולה (או ארגז) ואחרי הקריאה, אבא היה שם בתוכה את הפנ"ים שקיבל או שכתב.

"עבודה זו היתה נחשבת אצלו לעבודת־קודש. לפני כתיבת ה'פדיונות' היה לובש את הסורטוק שלו וחוגר את הגרטל ומתמלא במין רצינות גבוהה. בשעות האלה או בזמן ההכנות שלו להליכה ל'אוהלי', ידענו שאסור לנו להפריע לו או להטריד אותו בענייני הבית או בשאלות שלנו. ברגעים האלה, אבא היה כאילו מתנתק מכל ענייני העולם וכל־כולו שקוע בתחושת קודש.

"לפעמים היו מגיעים להאדיטש חסידים — בעיקר כדי להתפלל בימים הנוראים ב'אוהלי' או ליום היארצייט של הרבי הזקן — ומובן שבאותם ימים הבית היה מלא חיים, למרות שהיו גם כאלה שהגיעו בשקט והעדיפו דווקא להסתיר את העובדה שהגיעו. היו אלו, בדרך־כלל, חסידים שהמשטרה כבר חיפשה אותם וביקשו למצוא אצלנו מסתור ולשפוך את הלב באוהל. הם היו נשארים בביתנו יום או יומיים, ואחרי הביקור ב'אוהלי' היו נעלמים בשקט כמו שהגיעו — וכל הביקור שלהם, מבואם עד היעלמותם, היה אפוף שתיקה ומסתורין. החוויה שאני זוכרת בצורה החדה ביותר מהימים הנוראים, קשורה בחסידים שהיו באים ברי"ה כשהלכו ל'תשליך' בנהר שליד ה'אוהלי'. לכל ההליכה לשם היה אופי מיוחד במינו, מין עליזות ושמחה לא רגילים, כאילו אין משטרה ואין מאסרים ואפשר כבר לשיר בקול רם ולשמוח בגלוי... הביקורים האלה זכורים לי יותר מכל האירועים האחרים הקשורים בביקורי החסידים בהאדיטש.

■ ■ ■

"אני רוצה להוסיף כמה מלים על אישיות מיוחדת שהיתה באה להאדיטש, שדמותה נשארה חיה בזכרוני בגלל יראת־הכבוד שאבא הרגיש כלפיה.

"אני מתכוונת לחסיד הגדול ר' יצחק, שאבא היה קורא לו 'ר' איצ'ה דער מתמיד' כשהיה מספר לנו או מדבר איתנו עליו.

"ר' איצ'ה הגיע אלינו הביתה מספר פעמים. הוא היה נשאר אצלנו יום או יומיים והולך לאוהל ומבלה שם שעות. שמתי לב שהוא לא היה אוכל אצלנו, אלא מוציא מהחבילה שהביא עמו, אוכל שהביא איתו. אנחנו, הילדים הקטנים שבבית, היינו מציצים מבעד לדלת לראות מה הוא אוכל, ולפעמים הוא היה פורס לנו ממה שאכל ונותן לנו לטעום. הוא היה יהודי נמוך והחליפה הארוכה שלו הגיעה כמעט עד הנעליים. אני זוכרת שהוא היה אדם נעים ודיבר תמיד בנימוס, אבל כמו אבא בהכנות ליציאה ל'אוהלי' — כך היתה מקרינה ממנו כל הזמן איזו תחושה רצינית של קדושה. אולי בעצם ראינו זאת יותר מחמת הדברים ששמענו עליו מאבא — בכל־זאת, אני זוכרת שכולנו חשנו שר' איצ'ה שונה מכל שאר החסידים שביקרו אותנו בבית.

מראה ה"אוהלי" כפי שנמצא בתוך היער

ה"גלגול" שביקש תיקון

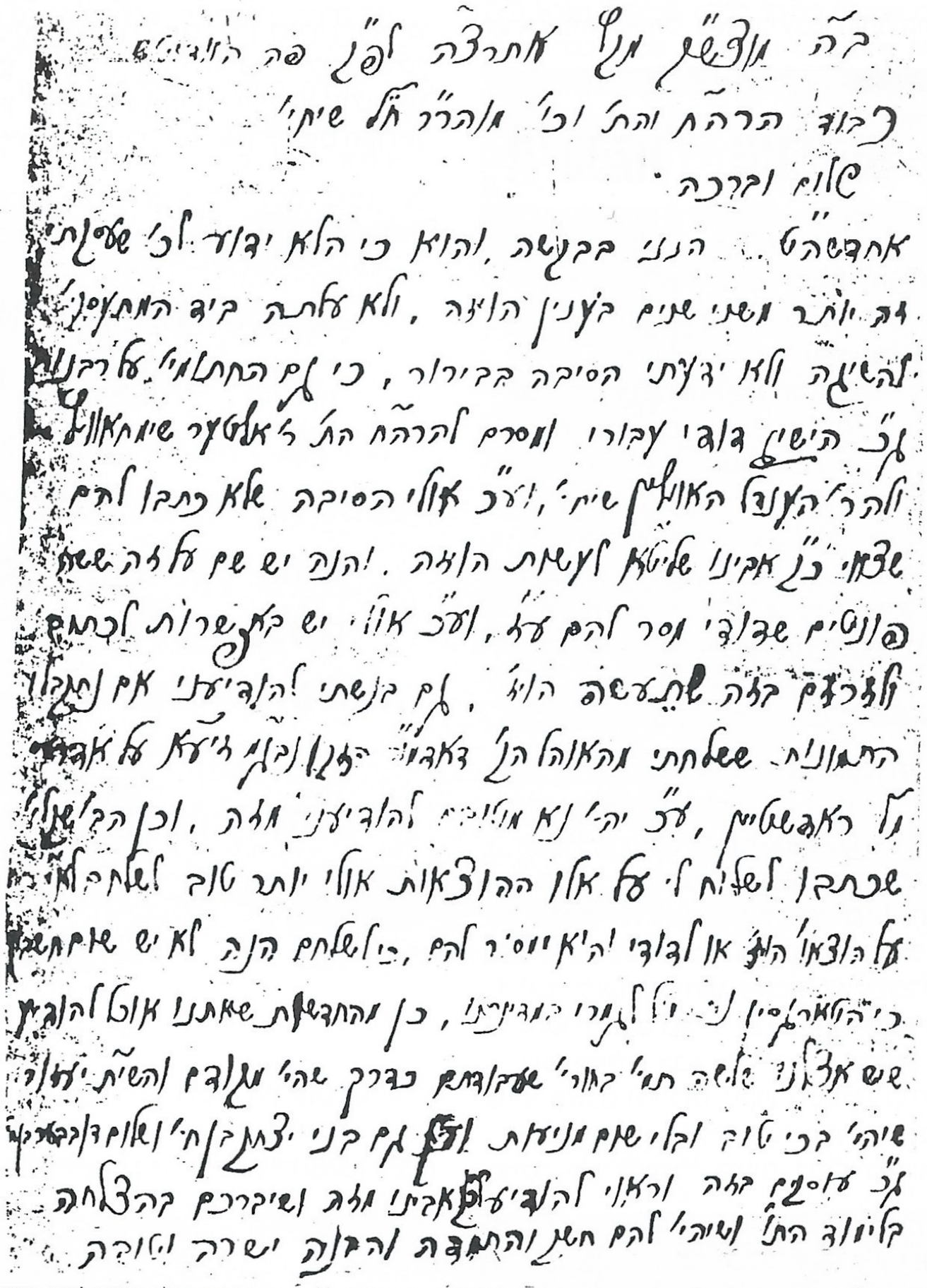
גם זאת סיפר הרה"ח ר' יעקב בשם אחיו ר' יוסף:

פעם, לפני שנים רבות, הופיע בהאדיטש כלב גדול. למרות שבמראהו הפחיד, במיוחד את הילדים, הוא לא נגע באיש. אף אחד לא ידע כיצד ומנין הגיע. לאחר שהייה של זמן מה בעיירה, הוא חצה את הנהר והגיע עד לאוהל, הקיף אותו ונבח שם ללא הפסק. הנביחות נשאו אופי של יבבות מאשר סתם נביחות. כל כמה שניסו להבריחו: איימו עליו במקלות, ידו בו אבנים, שום דבר לא הועיל. הוא היה בורח ממציקיו, לא מגיב, מתחמק ושב על עקבותיו. ממשיך להקיף את האוהל, משתדל להתקרב אליו כל שניתן, מרחרח ליד הדלת, אך היא היתה סגורה, וכל הזמן נובח־מיבב ללא הפסק, בקול מעורר רחמים.

זמן ממושך, מספר ימים לבטח, לא מש הכלב מסביבות האוהל: עד שלפתע בלילה אחד נעלם כלעומת שבא ובשעה שלא פגעו בו כלל.

תושבי האדיטש טענו שללא כל ספק היתה זו נשמה שנתגלגלה בחיה זו ובאה לבקש תיקון, דווקא מרבנו, על מה שעוללה בעלמא דין...

האם נתקבלו התמונות מ"האוהל"?!

מכתב ששלח ר' יוסף גנזבורג למזכיר כ"ק אדמו"ר הריי"ץ נ"ע, בו הוא מגולל את פרשת אי־קבלת הויזה לאי"י, בהמשכו מודיע על משלוח תמונות מה"אוהל" לרבי, ובסיומו מבקש ברכה לבניו "שיהיה להם חשק והתמדה והבנה ישרה וטובה"

"באחד הימים נכנסו חיילים נאציים לבית שלנו, תפסו את הסבא ר' מנחם־מענדל־הלל שהתגורר אז אצלנו, וגזזו חלק מזקנו. סבא התחנן ובכה, אך שום דבר לא הועיל לו. הם אפילו נהנו מהסבל שלו והתעללו בו. ראיתי זאת במו־עיני. אחר־כך הם הוציאו את כל ספרי הקודש שהיו בבית ושרפו אותם מול עינינו. זה היה מחזה מחריד. לרשעות הסדיסטית שלהם לא היה סוף. ואז הרגו בדם קר את הסבא ר' מנחם־מענדל־הלל הי"ד.

"אחרי הפוגרום הנאצי עברנו להתגורר אצל קרובי המשפחה. הנאצים הכריחו את כל היהודים לענוד טלאי צהוב וכולנו חיינו יום יום ושעה שעה בפחד איום — מי יודע אם נחיה או נמות.

"בינואר 1942 הודיעו הנאצים ברמקולים שכל היהודים צריכים להתרכז במקום מסוים וכל אחד חייב להביא עמו את המסמכים האישיים (תעודת־זהות וכדומה) שלו, מכיוון שהם עומדים להעביר אותנו לעיר אחרת.

"הרגשתי שזה הסוף. ידעתי שהם רוצים להוליך אותנו למוות. החלטתי לברוח יחד עם אחותי, אבל אחותי פחדה והעדיפה ללכת עם כל המשפחה.

"נשארתי לבדי וברחתי. במשך 500 יום התגלגלתי מכפר לכפר וממקום למקום, כמעט שנתיים סבלתי מרעב, ממחלות ומפחדים, עד שיום אחד הצבא האדום שהיה אז במתקפה הגדולה נגד הגרמנים, הגיע גם למקום שבו נמצאתי, ואז נשמתי לרווחה.

"כשחזרתי אחרי טלטולים רבים בשנת 46 להאדיטש, נודע לי שנרשמתי כאחת ההרוגות...

"בשנת 1948 התחתנתי ונולד לי בני הירש (ע"ש הסבא הי"ד) וב־1991 עליתי ארצה. אני שמחה לגור בארץ ישראל ולראות חסידים מהסוג שהיו באים אל בתינו במחתרת, חיים כמו חסידים בשמחה ובגלוי והולכים בדרך האדמו"ר הזקן שאבי שמר על האוהל שלו במסירות נפש". ■

■ ■ ■

"באמצע שנות השלושים — בשנים 35 או 36 — הגיעה להאדיטש קבוצה של תלמידים שנאלצה לברוח מאחת הישיבות המחתרתיות, והקימו ישיבה מחתרתית אצלנו בהאדיטש.

"באותה תקופה האחים שלי היו עדיין בבית. התלמידים הללו כמעט לא יצאו לרחוב, כי הם חששו מ'עין רעה', גם אבא התעסק איתם, חיפש עבורם מקום לימודים וסידורי לינה ואכילה. אבא לקח לשם את האחים שלי כדי שיראו אותם, ומאז היה אומר להם: "תראו איך שהם (ה'תמימים') מתפללים, תראו את ההנהגה שלהם. כך צריך ילד יהודי להתנהג. כך צריך חסיד להתפלל".

"מספר פעמים נאלץ אבא לברוח מהבית ולהסתתר אי־שם. היה זה כאשר אחד מידידיו הגיע לביתנו ולחש לאבא כי נתקבלה ידיעה שהג.פ.או. מבקשת לחקרו או לעצרו, ועל כן עדיף שייעלם מהעיירה למשך זמן. פעם אחת כבר באו אלינו לחפש את אבא, אך למזלו הוא לא היה אז בבית. "הם" השאירו הודעה כי עליו להתייצב בהקדם במטה המשטרה המקומית. שלחנו להודיעו כי ייזהר מלחזור הביתה. הוא ביקש כי יביאו לו את הטלית והתפילין ועוד כמה פריטים, וברח. כמדומני שאז הוא הסתתר בחרקוב. אף פעם לא ידענו היכן הוא נמצא. לנו (לילדים)לא גילו זאת, אולי האמא (החורגת) ידעה. כך נמשך הדבר משך זמן, עד שהמצב נרגע ואבא חזר הביתה.

■ ■ ■

"בקיץ שנת 1941 (תש"א), כשמלחמת העולם השנייה פרצה לתוך רוסיה, היינו כולנו בבית.

כשנוכח הרה"ח ר' יצחק לדעת שהזמן מתאחר ואין סיכוי שיגיע עשירי, הוא פתח את הדלת המפרידה בין שני חלקי האוהל וקרא לעבר הציון: "חז"ל אומרים 'גדולים צדיקים במיתתם יותר מבחייהם', על כן אנו מצרפים את רבנו הקדוש כעשירי למניין"

■

בספטמבר אותה שנה נכנסו הנאצים לעיירה שלנו. אבא נורה למוות ע"י הנאצים מיד לאחר שנכנסו להאדיטש, הי"ד. אחר־כך הנאצים תפסו גם את הסבא ר' הירש (אב אמי) עם עוד אנשים ואמרו שלוקחים אותם ל'מחנות עבודה'. הם לא חזרו.